

АКАДЕМИК С.З. ЗИМАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ИДЕЯЛЫҚ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫ

Бирманова А.И., PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарУ заң факультеті

Зәрубек З.А., заң факультетінің магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарУ

ҰҒА академигі, заң ғылымдарының докторы, үлкен ғалым, заң ғылымының ірі ұйымдастырушысы ретінде Зиманов Салық Зиманұлының есімі республикамыздан тыс жерлерде де белгілі. Салық Зиманұлының ғылыми қызығушылықтары өте кең және алуан түрлі. Ең алдымен, ол мемлекет тарихы мен Қазақстан құқығының мәселелерін зерттеу бойынша үлкен жұмыс атқарды. Академик С.З. Зимановтың ғылыми мүдделерінің маңызды бағыттарының бірі қазақтардың әдет-ғұрып құқығының тарихы болды. Академик С.З. Зиманов өз еңбектерінде қазақ ортағасырлық «Жарғы» құқық жүйесін, жалпы мәдени құндылықтарды бойына сіңірген билер сотын зерттеуді бастады. Оның он томдық еңбегі «Қазақтар құқығының ежелгі әлемі», осы саладағы алғашқы іргелі жұмыс болды.

Заң ғылымдарының патриархы өз еңбегінде «әлемде, оның мәдени қабаттарында, тарихи стандарттар бойынша маңызды, көптеген құбылыстар бар, соған қарамастан, олар кеңінен көруге және адамзатқа ашылмаған, сондықтан белгісіз және бағаланбаған. Олар көбінесе ұрпақтар тарихында жоғалып кетті немесе өркениеттің дамуы мен жаңа уақыттағы танымдық іс-әрекеттің бағаналы жолдарынан алшақ болды. Алайда, олар, ең болмағанда, тарихи тұрғыдан алғанда, құнды бола алмады. Тарих қабаттарында жоғалған осындай мәдени құндылықтардың бірі – қазақ құқығы «Жарғы» екенін ерекше зерттеген [1;16].

С.З. Зимановтың еңбектері ортағасырлық шығыстарды, оның ішінде түркі, қытай, моңғол дереккөздерін, кейбір батыс және ресейлік саяхатшылардың, зерттеушілердің және қазіргі заманғы жергілікті қайраткерлердің сипаттамаларын мұқият зерттеуге негізделген. С.Зиманов атап өткендей, ұлттық зиялы қауым өкілдерінің қазақ көшпенділерінің корпоративтік, қауымдық-рулық, жеке өмір салтын ұйымдастырудағы барлық қарапайым және ерекше, болмыстың тікелей тасымалдаушылары, білгірлер ретіндегі сипаттамалары, мәлімдемелері мен зерттеулері үлкен құндылық болып табылады.

Ұлы Дала феномені өйткені ол дамудың орнына «дала» деп атауға болатын құқықтың ерекше дәстүрін көрсетеді. Дала заңының дәстүрі туралы айта отырып, ғалым екі маңызды мәселеге назар аударды. Біріншісі – құқықтық ұғымдар, принциптер, институттар ғасырлар бойы үздіксіз және дәйекті түрде дамыды, әр кейінгі ұрпақ саналы түрде алдыңғы жұмысты жалғастырады. Екіншісі – сабақтастықпен және тәжірибенің жинақталуымен сипатталатын саналы дәйекті даму процесі тек өзгерістер ғана емес, сонымен қатар органикалық өсу процесі ретінде қабылданады.

Түркі тілдес дала өркениетінің өнімі мен мұрасы қазақ құқығы болды. Әдетте құқықтық жүйенің мәдени және демократиялық дәстүрлеріне негізделген қазақ құқығы – қазақ халқының және бүкіл көшпелі өркениеттің мәдени өмірінің қазынасы. Оның мыңжылдық тарихы бар және оны бекітудің шыңы шартты түрде ХІҮ-ХҮІІІ ғасырларға жатады.

С.З. Зиманов қазақ құқығының қалыптасуы мен жүйелі дамуында басты рөл атқарған үш фактор деп атап өтті. Біріншіден, көшпелі өркениеттің бір бөлігін шоғырландыру үшін үлкен еркін аймақ ретінде объективті мән-жайларға байланысты қалыптасқан Еуразия құрлығындағы алапес және қазақтардың тіршілік ету ортасының кеңдігі. Екіншіден, көшпелі және жартылай көшпелі қауымдастықтар мен бірлестіктердің, шығыстан батысқа қарай үлкен бөліктің және көптеген ғасырлар бойы созылған, Еуразиялық дала арқылы өткен немесе одан басталған, көшпелі және жартылай көшпелі қауымдастықтар мен

бірлестіктердің қоныс аударуы мен ұлы қоныс аудару процесі пайда болған. Саяси және мемлекеттік құрылымдардың ауысуы мен ыдырауы кезінде олардың бір бөлігі осы жерге қоныстанды «қазақ деп аталатын еркін» аймаққа өзінің табиғи-мәдени, әдет-құқықтық, демократиялық дәстүрлерін енгізді. Үшіншіден, Дала кеңістігінің осы кең аралында араздық пен соғыс рухы салыстырмалы түрде ерте бейбіт ұмтылыстармен алмастырылды, ал жаулап алу жорықтары этномәдени шекараларда өзін-өзі бекіту және өзін-өзі қорғау идеяларына жол берді [2;42-43].

Осы ойды жалғастыра отырып, Қазақстандағы ұлттық мемлекеттік құрылыс процесінің тарихын мұқият зерттеген академик С.З. Зиманов Кеңес идеясының әлеуеті ешқашан іске асырылмағанын атап өткім келеді. Мұның басты себептері билік пен басқарудың толық орталықтандырылуы болды, бұл республикалардың шектеулі егемендігін барынша азайтты. Империялық саясат Кеңес мемлекетінің өмірінің барлық саласында сезілді. Қазақстан басқа республикалардың қатарында метрополияның шикізат базасына айналды. Аймақтардың ұлттық экономикалық салалары оның орталыққа тәуелділігін үнемі ұстап тұру үшін дамыды. Ұлт пен ұлттың рухани өмірінің салалары да өз дамуында артта қалды немесе мүлдем назардан тыс қалды. Біздің республикамыздың үлгісінде ұлттық мемлекеттік құрылыстағы табыстар мен сәтсіздіктер Қазақстан тәуелсіздігін алған және демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құрған бүгінгі күні үлкен құндылыққа ие. Өткен жылдардың сарқылмас тәжірибесі ұлттық сана-сезімнің қаншалықты нәзік екендігін және ұлттық қарым-қатынастың, әсіресе, қаншалықты күрделі екенін көрсетеді. Академик С.З. Зимановтың пікірінше, ұлттық қатынастар мен ұлттық-мемлекеттік құрылыс саласындағы үйінділерде бүгінгі демократия үшін жарамды көптеген қызықты теориялық және практикалық құрылыстар бар [3;55].

Қазақ құқығының мыңжылдық тарихы бар, ол қалыптасқан этникалық қауымдастық ретінде қазақ мемлекеті мен қазақтардың өзінен үлкен. Қазақ құқығы, оның негізгі көздері әдет – ұлы даланың нормативтік жүйесі мен мәдени дәстүрлері, қазақ халқын қоршаған табиғи жағдайларға байланысты ғасырлар бойы қалыптасқан нақты тарихи және мәдени ерекшелік құбылыстары болды. Қазақ құқығының беріктігін С.З. Зиманов екі фактормен түсіндіреді: біріншіден, кең жердегі көшпелі өркениеттің экономикалық және тұрмыстық негіздері. Екіншіден, ең бастысы, қазақ құқығы халықтың өзіне, оның өмірінің логикасына барынша жақындатылып, адамның мәңгілік рухани мәнін айтарлықтай дәрежеде білдірді.

Сондықтан, мәдени және демократиялық дәстүрлерге негізделген қазақ құқығы, әдетте, құқықтық жүйелер, шетелдік жүйелердің әсеріне таңқаларлық өміршеңдік пен төзімділікті көрсетті, оны тудырған дәуірді бастан өткерді және одан өтті. Ол өзінің реттеуші рөлін ХІХ ғасырдан қазіргі уақытқа дейін сақтауды жалғастырды.

Ортағасырлық қазақ қоғамының бүкіл құқықтық өрісінде анықтаушы билік дала заңының билігі, ал оның тасымалдаушысы, сақтаушысы, реформаторы және іске асырушы күші - билер деп аталатын адамдардың санаты болғандығын ғалым дәлелдейді. Би, ең алдымен, судья. Бидің билігі «жергілікті билік» болып саналды.

Академик С.З. Зиманов дәйекті де сенімді интернационалист бола отырып, өзінің бүкіл қоғамдық-саяси және ғылыми өмірі арқылы қазақ халқының егемендік пен тәуелсіздік үшін күресі идеясын жүзеге асырды. Ол қазақ зиялылары мен ағартушыларының ең жарқын өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметі мен идеялық көзқарастарын аша отырып, қазақ халқының отарлық тәуелділіктен азат етілуі қоғамды прогресс жолына шығаруға қабілетті салауатты демократиялық күштері қашанда болған Ресейдің ортақ тағдырымен байланысты екенін үнемі атап өтті.

С.З. Зимановтың пікірінше, ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасу және даму үдерісі толығымен қазақ қоғамының идеялық өміріне тәуелді болған. Оның пікірінше, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс буржуазиялық-демократиялық төңкерісінен кейін түбегейлі өзгере бастады. Революция қазақ қоғамына елеулі әсер етті, өйткені буржуазиялық-демократиялық сипаты бойынша әлеуметтік әділеттілік үшін күрес ұранымен өтті. Әрине, бостандық, теңдік, феодалдық-монархиялық жүйені реформалау идеялары ұлттық шет

аймақтарды қоғамдық жаңартудың жергілікті бағдарламаларын қалыптастырудың бай көзі және ынталандырушысы болды, олардың бірі Қазақстан болды.

С.З. Зиманов Қазақстанның заң жұртшылығы үшін ең алдымен ірі зерттеуші-ғалым және тәлімгер ретінде танымал. Ол тарихи-құқықтық бағыттағы ғалымдардың тұтас мектебін құрды. Оның қаламына қазақтардың қоғамдық және саяси құрылысы, сондай-ақ Кеңес өкіметі жағдайында дамудың түрлі кезеңдерінде Қазақстанда ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасу тарихы саласындағы ірі зерттеулер жатады. Бұл еңбектер, тұтастай алғанда, әрқайсысы ұлы ғалымның шығармашылық өзіндік ерекшелігін ашады.

Қазақ құқығы өзінің негізінде әдет-құқықтық нормативтер мен институттарды басшылыққа ала отырып, «еркін» аймақта қалыптасып, дамығандығымен және осының арқасында көшпелі өркениеттің бейбіт, табиғи орнықты қағидаттарын өзіне сіңіргенімен ерекшеленеді. Осыған байланысты, оның мазмұны негізінен жер қойнауында қалыптасқан және оның шеңберінен асып кеткен дәуірді анықтады деп айтуға болады.

Академик С.З. Зимановтың айтуынша, би сот төрелігі өзінің құнды имманентті мәртебесінде Орталық Азия этносының орасан зор кеңістігін алып жатқан және Дала өлкесінің абсолютті көпшілігін құрайтын қазақ қоғамының классикалық көшпелі бөлігінің ортасында қалыптасып орнығуы мүмкін.

Академик Салық Зиманұлы Зиманов Қазақстан заң ғылымының тарихына ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен даму эволюциясының негізін қалаған көрнекті ғалымдардың бірі ретінде кірді. Қазақстан мен Ресей Федерациясында сақталатын ауқымды мұрағаттық материал оның ұлттық мемлекеттік құрылыстың көптеген тарихи-құқықтық мәселелерін ашып қана қоймай, болашақ зерттеулер үшін өзекті перспективалық бағыттарды айқындағанын көрсетті.

Оның өмірлік ұстанымының мінсіздігі және кез-келген жағдайда өз пікірін қорғау қабілеті қарапайым адамдардың құрметіне ие болды. Зимановтың пікірінше, елде ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуын біздің қоғам орналасқан және өмір сүретін әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық жағдаймен байланысты үздіксіз процесс ретінде қарастырған жөн, сондықтан алдыңғы Кеңес тарихы маңызды тарихи кезең болып табылады. Сол тарихи кезең Қазақстан Республикасының бүгінгі демократиялық дамуына жарамды көптеген қызықты жобалар мен шешімдерге толы екені анықталды [4;45].

Оған қазақтардың қоғамдық және саяси құрылысы саласындағы іргелі еңбектер, сондай-ақ оның дамуының түрлі кезеңдерінде Қазақстанда ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасу тарихы жатады. Салық Зиманов ғылымға толығымен адал адам болған. Ол керемет ғалым және ғылымды насихаттаушы ғана емес, сонымен қатар ерекше спикер болды. Оның әрбір сөзі әрқашан өте маңызды мемлекеттік мәселелерге арналды.

Ол елінің, халықтың мақтанышы, ұлттың ер тұлғасы. Біз оны ашық жан, өмірді терең түсінумен, нағыз академик ретінде мәңгі есте сақтаймыз. Біздің ата-бабаларымыздың жалпы өркениеттік маңызы бар осынау ұлы құқықтық мұрасын сақтап және зерделеп өшпес мұра қалдырғанына, бүкіл Қазақстан халқына арнаған ғылыми өсиеті мен шығармашылығы үшін мың тағзым етеміз. Ұлы зерттеушінің еңбектері қазақ елінің тәуелсіздігі мен жасампаздығына зор үлес қосты. Тарихи тұлға ретінде, заң ғылымында аты алтын әріппен жазылатын ірі заңгер, ғалым ретінде мәңгі сақталады.

Біз, зерттеушілер, деп жазады С. Зиманов, ХХ ғасырдағы идеологиялық қысымның арқасында қазақтардың өткен тарихын шынайы ғылыми зерттеу ісінде инертті болдық. Керісінше, біз оның алдында ұялшақтық таныттық, бірақ ол тек ұлттық емес, ғалымдардың санасында үнемі жарқырап тұрды. Тарихи танымға тыйым салулар мен шектеулер болды. Бұл билеуші саясат енгізген басым идеология болды. Уақыт қазір өзгерді. Бір кездері қазақтардың ежелгі жерінде ұрпақтар игілігі болған заңдылық пен сот төрелігінің «алтын ғасыры» қазір біздің тарихымыздың ажырамас бөлігіне айналып, жалпы өркениет игілігіне айналуы әбден мүмкін [5;87].

Нағыз ғалым ретінде Салық Зиманұлы кеңестік кезеңдегі тарихи-танымдық ғылыми қызметті бағалауда өзін-өзі сынға алады. Бұл жауапты азаматтық ұстаным оған қазақ құқығын зерттеуде, зерделеуде серпіліс жасауға мүмкіндік берді.

Салық Зиманов Қазақстандағы заң ғылымының басты ұйымдастырушыларының бірі, атасы десек болады. Оның ғылыми қызығушылықтары қатарына саяси және құқықтық жүйенің, конституциялық және мемлекеттік құқықтың, Қазақстан мен Орталық Азия және басқа да елдердің мемлекеттілік және қоғамдық ой жүйесінің қалыптасу және даму тарихы кірді. Көрнекті ғалымның саяси тарихи, саяси-құқықтық ой мәселелері бойынша жүргізген зерттеулері отандық ғылымға баға жетпес үлес болып табылады. Олар саяси тарихтың күрделі, жан-жақты және сонымен бірге тұтас бейнесін қайта жасайды. Әрине, академик Зимановтың шығармашылық мәселесінде егемен демократиялық Қазақстанның қалыптасуы мен құрылуының өзекті мәселелері ерекше орын алған.

Академик Салық Зиманов – тәуелсіз Қазақстанның мақтанышы және игілігі. Ол өз елін шын жүректен сүйетін және қазақстандық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен нығаюы үшін қолдан келгеннің бәрін жасаған адам болды. Мемлекет академиктің заң ғылымы мен практикасына қосқан үлесін жоғары бағалады. Оның ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуының әдіснамалық, тарихи, саяси және құқықтық аспектілері түсіндірілген мемлекеттік құрылыс мәселелері жөніндегі жұмыстары үлкен ғылыми және саяси маңызға ие. Оның ғылыми қызметі көбінесе еліміздегі құқықтық мектептің дамуын анықтады. Академик Зиманов заң білімі мен заң ғылымының қалыптасуы мен дамуына баға жетпес үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі:

1 Зиманов С.З. Мир права казахов «Жаргы» – уникальная система // Юрист.–2005. – №11.С.16-21.

2 Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования в 10 томах / Под. ред. академика Зиманова С.З. т.1. –Алматы: «Жеті жарғы», 2004. – 320 с.

3 Зиманов С.З. Вопросы методологии изучения национально-государственного строительства // Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство. – Алматы: Арыс, 2009. – 400 с.

4 Баймаханов М.Т. Выдающийся ученый-юрист // Гражданин и выдающийся ученый, академик Зиманов Салық Зиманович (Юбилейный сборник) / Под ред. К.А.Сагадиева, М.А.Кул-Мухаммеда. – Алматы: Атамұра, 2001. – 300 с.

5 Зиманов С.З. Казахский суд биев – общекультурологическая ценность. Алматы: Арыс, 2009. – 408 с.

ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ФУНКЦИЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

*Волгина А. П., старший преподаватель, юридический факультет КарУ
им. Е.А. Букетова*

Институт юридической ответственности имеет актуальное значение, как в общей теории права, так и в отраслевых дисциплинах. Обусловливается это и тем, что в уровень правонарушений достаточно велик, что препятствует идеи построения правового государства и формированию гражданского общества. Юридическая ответственность является способом защиты от государственного произвола и превышения должностных полномочий служащих различного ранга, а также гарантирует установленную и обеспечиваемую конституцией реализацию прав и свобод человека и гражданина в силу